

MATEUSZ BOGUCKI
ARKADIUSZ DYMOWSKI
GRZEGORZ ŚNIEŻKO

INTRODUCTION

WSTĘP

The present monograph reports on the results of a research project *Use of ancient coins in East-Central Europe in the medieval and modern periods*, financed by the National Science Centre in Poland (No. 2016/23/B/HS3/00173), completed 2017–2020 under the direction of dr hab. Arkadiusz Dymowski at the Institute of Archaeology of the University of Warsaw. The aim of the Project was to examine the use of ancient coins (understood here as pre-AD 6th century Greek, Celtic and Roman issues) in Central, Eastern and Northern Europe in a period spanning the early medieval period and the modern age (approximately 7th – turn of the 18th century). The main territory addressed in our studies of the archaeological, numismatic and written sources was that of Poland within its present-day borders. A detailed preliminary survey of Polish coin finds was made, its results published in a catalogue included in the present monograph. Similar resources from the Baltic States, western Russia, Belarus, Ukraine, Slovakia, the Czech Republic, eastern Germany (east of the river Elbe) and Scandinavia provided a rich reference base for our research. In addition, as a background for the main research problem, some important processes and phenomena have been addressed in less detail: first – the influx and use of ancient coins into the territories of European Barbaricum during the pre-Roman, Roman and Migration periods, second – the collecting of ancient coins in Polish lands during the pre-partition period (before the partitions of Poland in 1772–1795), third – prehistoric and classical objects other than coins discovered in East-Central Europe in medieval and modern period contexts.

Without a doubt, the phenomenon which stands out the most of all the issues addressed in the present volume is the presence of ancient coins in early medieval hoards of the 9th–12th centuries found in the Baltic region. These tend to be hacksilver hoards, typical for the region during

Niniejsza monografia prezentuje finalne wyniki badań przeprowadzonych w ramach projektu *Użytkowanie monet antycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w średniowieczu i w okresie nowożytnym*, nr 2016/23/B/HS3/00173, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, realizowanego w latach 2017–2020 pod kierunkiem dra hab. Arkadiusza Dymowskiego w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Projekt miał na celu zbadanie problemu użytkowania monet antycznych (tj. greckich, celtyckich i rzymskich, wyemitowanych do początku VI w. po Chr.), w okresie od wczesnego średniowiecza po okres nowożytny (w przybliżeniu między VII w. a przełomem XVIII w.) w Europie Środkowej, Wschodniej i Północnej. Zakres terytorialny badań opartych na źródłach archeologicznych, numizmatycznych i pisanych objął przede wszystkim obszar Polski w jej obecnych granicach. W tym przypadku przeprowadzono szczegółową kwerendę znalezisk monetarnych, której efektem jest załączony do monografii katalog. Materiały z terenu krajów bałtyckich, zachodniej Rosji, Białorusi, Ukrainy, Słowacji, Czech, wschodnich Niemiec (na wschód od Łaby) i ze Skandynawii stanowiły szeroko zakrojony materiał porównawczy. Ponadto jako tło dla głównego problemu badawczego zarysowane zostały następujące procesy i zjawiska: po pierwsze – napływ monet antycznych na teren europejskiego Barbaricum oraz ich użytkowanie na tym obszarze w okresach przedrzymskim, rzymskim i Wędrówek Ludów, po drugie – kolekcjonerstwo monet antycznych na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym, oraz po trzecie – zabytki pradziejowe i antyczne inne niż monety, które zostały odkryte w kontekstach średniowiecznych i nowożytnych w Europie Środkowo-Wschodniej.

Niewątpliwie najsilniej rysującym się obecnie zjawiskiem w ramach problematyki podjętej w niniejszym tomie jest występowanie monet antycznych w skarbach wczesnośredniowiecznych

that period. These hoards contained complete coins and their fragments (mainly Islamic, western European, Byzantine, central European, and exceptionally, also Indian, Turkmen, and others), silver ingots, silver bars and silver ornaments, complete and in fragments. Taking into account only finds recognized as reliable, from our study area we have 50 hoards of early medieval silver containing ancient coins: 16 from Scandinavia (in the first place, the Swedish and Danish islands on the Baltic Sea), 31 from Poland and eastern Germany, two from Latvia and one from north-western Russia (see Map 1). There are a total of over a hundred fifty ancient coins found in early medieval hoards from the Baltic region, of which over a hundred are from Scandinavia. The overwhelming majority of these ancient coins are Roman denarii of the 1st–3rd centuries (wherein denarii of the 2nd century make up a significant majority). While the largest number of hoards of this type has been recorded in Poland, the island of Gotland has yielded the largest pool of ancient coins found in early medieval deposits. There is much to suggest that ancient silver coins had a similar function as other coins and silver objects. All of them served mainly as bullion, usually accepted by weight.

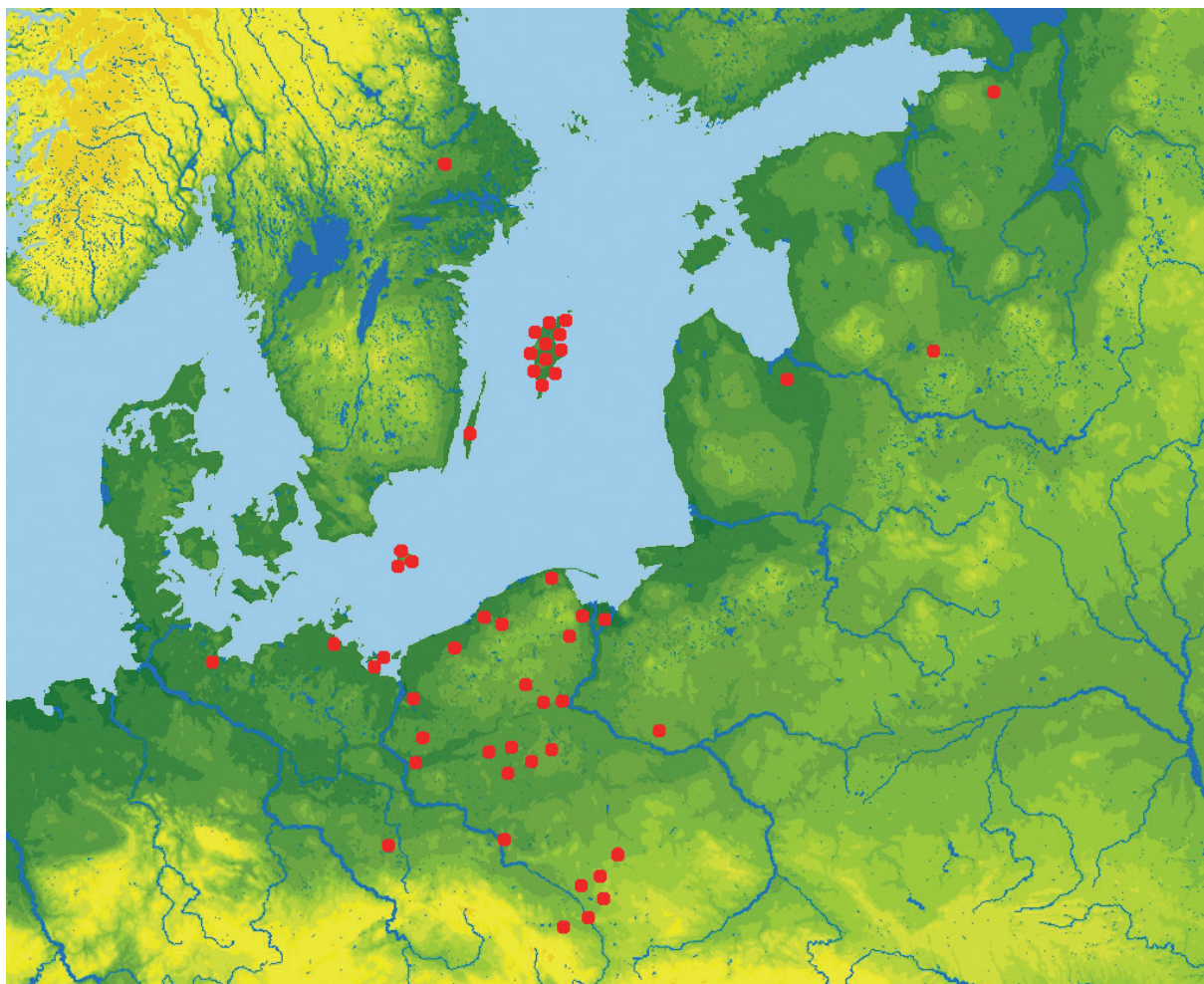
The geographical distribution of early medieval hoards containing ancient coins is quite interesting. They may be seen to cluster on the Baltic islands of Gotland, Öland and Bornholm as well as on the southern Baltic, in the region settled during the early medieval period by Western Slav tribes. To the south of Pomerania nearly all the other hoards are noted in Greater Poland and Silesia. In Scandinavia (including the three Baltic islands), the map of the distribution of early medieval hoards containing ancient coins (first of all 1st and 2nd century denarii) largely coincides with the distribution of Roman period coin hoards (composed mostly of 1st and 2nd century denarii). In the regions of the southern and eastern Baltic there is no such convergence. For the moment this phenomenon is hard to interpret, except that it obviously suggests that there was no relationship between the widespread occurrence of Roman denarii in finds (and their potential discovery during the Early Middle Ages) and the presence or absence of these denarii in early medieval hoards found in a given area.

The earliest hoards containing such coins, dated to the 9th century and the 930s, are known from Gotland. This suggests that we need to look for the origins of the practice of adding ancient coins to hoards of early medieval silver in the Baltic region on this island. That is, of course if this phenomenon may be treated comprehensively, and not as separate phenomena associated with similar political, social or economic conditions in

z IX–XII w. w regionie bałtyckim. Najczęściej były to skarby siekańcowe (*Hacksilber*), typowe dla owego obszaru w tamtym czasie. W ich skład wchodziły monety całe i we fragmentach (głównie islamskie, zachodnioeuropejskie, bizantyńskie, środkowoeuropejskie, a wyjątkowo nawet indyjskie, turkmeńskie i inne), sztabki i placki srebra oraz ozdoby w całości i we fragmentach. Biorąc pod uwagę jedynie znaleziska uznane za pewne, na terenach objętych projektem odnotowano 50 skarbów wczesnośredniowiecznego srebra zawierających monety antyczne: 16 na terenie Skandynawii (przede wszystkim na wyspach bałtyckich należących obecnie do Szwecji i Danii), 31 na obszarach obecnej Polski i wschodnich Niemiec, dwa na Łotwie i jeden w północno-zachodniej Rosji (zob. mapa 1). Cała pula monet antycznych w skarbach wczesnośredniowiecznych z regionu bałtyckiego to ponad 150 egzemplarzy, z czego ponad 100 sztuk pochodzi ze Skandynawii. Ogromna większość owych monet, co dotyczy znanych nam nominałów, to rzymskie denary z I–III w., ze znaczną przewagą emisji II-wiecznych. Najwięcej tego typu skarbów odnaleziono na terenie obecnej Polski, ale to z Gotlandii pochodzi największa liczba monet antycznych z wczesnośredniowiecznych depozytów. Srebrne monety antyczne najprawdopodobniej pełniły podobną funkcję jak inne monety oraz przedmioty ze srebra. Wszystkie one służyły głównie za pieniądź kruszcowy, przyjmowany zazwyczaj na wagę.

Ciekawie prezentuje się rozkład terytorialny skarbów wczesnośredniowiecznych zawierających monety antyczne. Koncentrują się one na trzech bałtyckich wyspach: Gotlandii, Ölandii i Bornholmie, oraz na terenach nad Bałtykiem zajmowanych we wczesnym średniowieczu przez plemiona zachodniosłowiańskie. Na południe od Pomorza występują prawie wyłącznie w Wielkopolsce i na Śląsku. O ile dla Skandynawii (włączając trzy wspomniane wyżej wyspy) mapa skarbów wczesnośredniowiecznych zawierających monety antyczne (przede wszystkim denary z I–II w.) pokrywa się w znacznej mierze z mapą datowanych na czasy wcześniejsze skarbów monet rzymskich (głównie denarów z I–II w.), o tyle dla terenów położonych na południowym i wschodnim wybrzeżu Bałtyku mapy takie znacząco się od siebie różnią. Na chwilę obecną trudno zinterpretować to zjawisko poza oczywistą przesłanką wskazującą na brak bezpośredniego związku między powszechnym występowaniem denarów rzymskich w znaleziskach (i ich ewentualnym odkrywaniem we wczesnym średniowieczu) a obecnością lub brakiem tych denarów w skarbach wczesnośredniowiecznych na danym terenie.

Najstarsze skarby, datowane na wiek IX i lata 30. X w., pochodzą z terenu Gotlandii. Mogłoby to wskazywać, że to właśnie tam należy szukać początków zjawiska dołączania monet antycznych

Map 1. Early medieval hoards containing ancient coins (reliable finds) recorded in the Baltic region

Mapa 1. Skarby wczesnośredniowieczne zawierające monety antyczne (znaleziska pewne) odnotowane w regionie bałtyckim

different areas within the region. By contrast, the most recent hoards with ancient coins in them, dated to the second half of the 11th and the early 12th century, are known only from Pomerania and the Baltic islands, with the only 12th century assemblages recorded on Bornholm and Gotland. This could be due to the slower rate of monetisation in Pomerania and on the Baltic islands than in regions found closer to major power centres. Presumably this would explain the apparently extended use of hacksilver there as compared to the southern regions, where in the second half of the 11th century and later, hoards no longer include ancient silver coins. Presumably this was because they no longer met the current standards and were not accepted by the local population and authorities, thus these coins were withdrawn from circulation.

The fact that Roman denarii of the 1st and 2nd centuries are so commonly encountered in finds recorded in the territories of the Roman Empire and of the Barbaricum, including Central and

do wczesnośredniowiecznego srebra w regionie bałtyckim, jeśli oczywiście można traktować to zjawisko całościowo, a nie jedynie jako odrębne zjawiska związane z podobnymi warunkami politycznymi, społecznymi bądź ekonomicznymi na różnych obszarach w ramach owego regionu. Z kolei skarby najmłodsze, datowane na 2. poł. XI i początek XII w., występują tylko na Pomorzu i na wyspach bałtyckich, z tym zastrzeżeniem, że depozyty XII-wieczne odnotowano wyłącznie na Bornholmie i na Gotlandii. Być może ma to związek z wolniej postępującym procesem monetyzacji na Pomorzu i na wyspach bałtyckich niż w przypadku regionów położonych bliżej silnych, centralnych ośrodków władzy. Prawdopodobnie w związku z tym siekańców używano tam zauważalnie dłużej niż na południu, gdzie już od 2. poł. XI w. w zespołach srebra nie występowały monety antyczne, ponieważ pieniądź ów nie odpowiadał bieżącym standardom. Jako nieakceptowany przez użytkowników i miejscowe władze był eliminowany z obiegu.

Northern Europe, makes it hard to pinpoint with any confidence the source area of these coins when found in medieval hoards. Four explanations are possible. Firstly, ancient coins may have continued in use within Barbaricum since the Roman period, something that is feasible only for some of the finds known from Scandinavia. Secondly, Roman coins may have been discovered locally during the Early Middle Ages and added to silver hoards that were deposited close to the site of the discovery of these coins. This possibility appears quite likely for some finds known from Gotland. Thirdly, it is possible to imagine a wide-ranging distribution and redistribution of coins recovered in different corners of the Baltic region within a certain part, or the entire region. This is supported by the lack of a greater homogeneity of the pool of ancient coins discovered in early medieval contexts in individual areas. For example, substantial variation, not least in their state of preservation, is displayed by the Roman denarii recorded in early medieval hoards from Poland. The fourth possibility is that ancient coins were imported during the early medieval period from outside the region (e.g. from Western Europe, with western European coins, or from the Middle East, with dirhams). A strong argument in support of such a late import of ancient coins to the Baltic region during the Middle Ages is the presence of a fragment of a Late Roman coin of Theodosius I or II in a hoard found in Greater Poland, and of a drachm of Alexander III the Great identified in a hoard from Bornholm. In each case, these are one-off specimens, the Theodosius for Poland, and the Alexander III the Great coin for the island of Bornholm. Each of the four scenarios presented here appears feasible; especially that none of them is in conflict with the other three.

Thus, with a likelihood bordering on certainty, it is safe to conclude that the ancient coins found in early medieval hoards from the Baltic region came from more than one source. Some may have been discovered more or less locally, others could have been late imports from variously distant areas. Each piece of good silver (including ancient coins – whether found locally or brought in from outside) might have been added to the pool of early medieval bullion, especially in areas where the level of monetisation was low. Exceptions that prove this rule would be a gold coin present in a hoard found on Öland and billon antoniniani present in a Latvian hoard. Most likely, objects from locally made finds if their value was recognized would be added to silver hoards. We have to note that with the evidence now at hand, we are still unable to answer this crucial question: why do we find ancient coins almost exclusively in hoards dated to the narrow time-period

Rzymskie denary z I–II w. bardzo powszechnie występują w znaleziskach z terenu Cesarstwa Rzymskiego oraz z terenu Barbaricum, w tym z Europy Środkowej i Północnej. Z tego powodu nie da się precyzyjnie i w sposób niebudzący wątpliwości wskazać, skąd mogły pochodzić monety odkryte w skarbach datowanych na średniowiecze. W grę mogą wchodzić cztery możliwości. Po pierwsze, możliwe było nieprzerwane użytkowanie monet na terenie Barbaricum od okresu rzymskiego, co wydaje się prawdopodobne tylko w odniesieniu do części znalezisk ze Skandynawii. Po drugie, monety rzymskie mogły być znajdowane lokalnie we wczesnym średniowieczu i dołączane do zespołów srebra deponowanych w bliskiej okolicy miejsca odkrycia tych monet. Taka możliwość wydaje się bardzo prawdopodobna w przypadku niektórych odkryć z terenu Gotlandii. Po trzecie, można sobie wyobrazić szeroką dystrybucję i redystrybucję monet znajdujących w różnych miejscach regionu bałtyckiego w ramach całego tego obszaru lub jego znaczącego fragmentu. Przejawem takiego zjawiska może być mała homogeniczność puli monet antycznych odkrytych we wczesnośredniowiecznych kontekstach na danym terenie. Dla przykładu duże zróżnicowanie, m.in. pod względem stanu zachowania, wykazują denary rzymskie z polskich skarbów wczesnośredniowiecznych. Po czwarte, możliwy był późny, datowany na wczesne średniowiecze import monet antycznych z dalej położonych terenów, np. z Europy Zachodniej, z monetami zachodnioeuropejskimi, lub z Bliskiego Wschodu, z dirhemami. Mocnym argumentem wskazującym na późny, średniowieczny import monet antycznych do regionu bałtyckiego jest odkrycie fragmentu monety późnorzymskiej Teodozjusza I lub II w jednym ze skarbów z terenu Wielkopolski i drachmy Aleksandra III Wielkiego w skarbie odkrytym na Bornholmie. W obydwu przypadkach są to znaleziska unikatowe, odpowiednio na terenie obecnej Polski i na Bornholmie. Wygląda więc na to, że wszystkie cztery ewentualności są prawdopodobne, tym bardziej że wzajemnie się nie wykluczają.

Z prawdopodobieństwem graniczącym z pewnością można zatem stwierdzić, że monety antyczne znajdowane w skarbach wczesnośredniowiecznych w regionie bałtyckim pochodziły z więcej niż jednego źródła. Część z nich to prawdopodobnie mniej lub bardziej lokalne znaleziska, pozostałe to późne importy z mniej lub bardziej odległych terenów. Każdy kawałek dobrego srebra (w tym moneta antyczna – znaleziona lokalnie lub importowana) był dodawany do puli wczesnośredniowiecznego kruszcu, zwłaszcza na obszarach charakteryzujących się stosunkowo niskim stopniem monetyzacji. Wyjątkami potwierdzającymi tę regułę są złota moneta ze skarbu odkrytego na Olandii

of 9th–early 12th century and restricted in their distribution to a relatively small area of the Baltic region? This disproportion becomes particularly obvious when we consider the huge number of deposits of early medieval silver that have been recorded in Central, Northern and Eastern Europe.

Apart from hoards, other early medieval contexts have also yielded ancient coins in different parts of the region discussed in individual chapters of the present monograph. These include finds in the contents of graves and in both open and fortified settlements. The earliest of these contexts are Avar burials known from southern Slovakia. They were found on the northern fringe of a broader phenomenon, observed in the territory under Avar control in the 6th, 7th and 8th century. Roman coins also found in southern Slovakia, but this time in Early Magyar burials, must also be examined within the context of processes taking place in the Middle Danube region.

As for the territory settled by Western and Eastern Slavs, here finds of ancient coins (including Celtic issues) recorded in early medieval burials may be seen to cluster in Bohemia, Moravia and Slovakia; outside this region their finds are exceedingly rare, noted in Greater Poland. At least some of these coins had definitely been used as “obols for the dead” in funerary contexts. By contrast, Roman coins recovered from early medieval fortified sites and open settlements are relatively frequent across the Western Slav territory, including the Elbe region; but are infrequent in Eastern Slav territory. For most of these coins it is difficult to confirm their use during the early medieval period since their association with an earlier context suggests otherwise. An ancient coin found on the site of a hillfort is more than likely to have found its way by accident, for instance with soil brought in to build the ramparts. A notable exception in this respect is a Late Roman bronze coin found at Veliky Novgorod in a reliably dated 11th century context. It may be a good idea to examine this specimen together with a fairly large group of Roman bronze coins that have been recorded in Scandinavia in contexts with a similar and earlier dating. The occurrence of these coins in the Baltic region may be largely attributed to the activity of the Vikings. In Scandinavia, apart from the silver hoards mentioned earlier, Viking age contexts have yielded several Roman silver coins as well as a negligible quantity of Roman gold coins, some of them found in graves. It is quite likely that some of these coins indeed continued in uninterrupted circulation since the end of Antiquity until as late as the 9th–10th century.

The authors of individual chapters are unanimous in stressing that so far the problem of ancient coins finds in late medieval and modern

i bilonowe antoniniany ze skarbu z terenu Łotwy. Najprawdopodobniej do skarbów srebra dodano znalezione lokalnie przedmioty uznane za cenne. Warto podkreślić, że biorąc pod uwagę dostępne dane, wciąż nie jesteśmy w stanie odpowiedzieć na kluczowe pytanie: dlaczego zjawisko obecności monet antycznych występuje niemal wyłącznie w wąsko datowanych od IX do początku XII w. skarbach odkrywanych na relatywnie małym obszarze regionu bałtyckiego? Staje się to szczególnie wyraźne, gdy weźmiemy pod uwagę ogromną liczbę wszystkich zespołów wczesnośredniowiecznego srebra odnotowanych w Europie Środkowej, Północnej i Wschodniej.

Inne wczesnośredniowieczne konteksty, w których wystąpiły monety antyczne na rozległych obszarach opisanych w poszczególnych rozdziałach niniejszej monografii, to znaleziska grobowe oraz monety z osad i grodzisk. Najwcześniej datowane pod względem kontekstu są monety rzymskie znajdowane w grobach awarskich w południowej Słowacji. Są to północne peryferia szerszego zjawiska obserwowanego na terenach kontrolowanych w VI–VIII w. przez Awarów. W kontekście zjawisk rozgrywających się przede wszystkim na obszarach położonych nad Środkowym Dunajem rozpatrywać należy także monety znalezione w południowej Słowacji w grobie wczesnowęgierskim.

Biorąc pod uwagę Słowiańszczyznę Zachodnią i Wschodnią, znaleziska monet antycznych (w tym celtyckich) w grobach wczesnośredniowiecznych koncentrują się w Czechach, na Morawach i na Słowacji; poza tym odnotowano jedynie incydentalny przypadek na terenie Wielkopolski. Co najmniej niektóre z tych monet były niewątpliwie użyte w charakterze tzw. obola zmarłych. Z kolei monety rzymskie pochodzące z terenu grodzisk i osad wczesnośredniowiecznych występują stosunkowo często na całej Słowiańszczyźnie Zachodniej, łącznie z Połabiem, i bardzo sporadycznie na Słowiańszczyźnie Wschodniej. Zazwyczaj trudno rozstrzygnąć, czy monety te rzeczywiście były użytkowane we wczesnym średniowieczu, czy też należałoby je łączyć z kontekstami wcześniejszymi. W przypadku grodzisk łatwo sobie wyobrazić sytuację, w której monety antyczne mogły trafić na ich teren przypadkowo, np. razem z ziemią wykorzystaną do budowy wałów. Na tym tle wybija się późnorzymska moneta brązowa z Nowogrodu Wielkiego z dobrze udokumentowanym XI-wiecznym kontekstem. Być może znalezisko to należy rozpatrywać w ramach jednego zjawiska łącznie z całkiem licznymi rzymskimi monetami brązowymi znajdowanymi w podobnie i wcześniej datowanych kontekstach na terenie Skandynawii. Występowanie tego typu monet nad Bałtykiem, co najmniej w znacznej części, należy wiązać z aktywnością wikingów. W kontekście

contexts has met with only limited interest from researchers. This is rather odd, as the late medieval period is where we find the earliest written references to confirm an interest in ancient coins, most notably, in Bohemia (1310) and Poland (1445). Interestingly, in both of them the coins in question are Roman coins, something that is reflected by numismatic finds. Analysis of coins found in late medieval and modern period contexts has shown that Roman coins form the largest group. However what is characteristic is that, while their presence is confirmed already in late medieval written sources, almost everywhere in Central, Eastern and Northern Europe they are absent from the archaeological record of this period, both in the case of coins found in hoards and as single finds. The number of finds increases during the modern period, but never reaches the level documented for the early medieval period. Thus, Roman coins have been recorded in three late medieval and six modern period hoards found in Poland. This is a very sharp drop when compared to 26 hoards dated to the early medieval period. Elsewhere in our study area, the number of hoards is even smaller. And yet, could it be that the scale of this decline is in some way exaggerated? This seems likely, although there is no denying the general downward trend. The main reason for this situation would be the frequently superficial nature of information about the late medieval context from which the ancient coins were recovered. This is probably the most apparent in the case of Denmark, the Czech Republic, Poland and the steppe zone. As regards the last of the regions named, the presence of Late Roman bronzes on the site of fortified settlements of the medieval Golden Horde has been insufficiently recognized in literature so far. Could the relative abundance of these coins confirm their role as currency within the local monetary system?

A qualitative, and in consequence, also a quantitative change occurs in the modern era. The associated increase of the written accounts helps to set the interpretation of some of the ancient coins found in modern period contexts more firmly within the reality of that age. In the late medieval written record we have identified a term used specifically for Roman coins – *nummus Sancti Johannis*, (in Polish – *pieniązek św. Jana*). Apparently, the name was inspired by the image seen on the obverse of these coins, identified by the simple folk with the severed head of John the Baptist. In centuries that followed, this name not only spread to other regions (presumably giving rise to the German *Johannesschüssel* and *Ivankowe* in the eastern parts of the Polish-Lithuanian Commonwealth), but also took on new semantic features. Another term introduced

wikińskim na terenie Skandynawii, poza opisanymi powyżej skarbami srebra, odnotowano również szereg rzymskich monet srebrnych i bardzo nieliczne monety złote, w tym egzemplarze znalezione w grobach. Jest całkiem prawdopodobne, że niektóre z tych monet były w nieprzerwanym użyciu na Północy od schyłku starożytności aż po IX–X w.

Autorzy poszczególnych rozdziałów zgodnie podkreślają, że tytułowa problematyka dla późnego średniowiecza i nowożytności doczekała się niewielkiego zainteresowania badaczy. Jest to o tyle sugestywne, że z pierwszym z wymienionych okresów wiążą się najwcześniejsze przekazy pisane poświadczające zainteresowanie monetami antycznymi. Przykładami służą tu relacje źródłowe z Czech z 1310 r. i z Polski z 1445 r. Istotne, że w obu jest mowa o monetach rzymskich, co wyraźnie odzwierciedlają także znaleziska numizmatyczne. Analiza tego zagadnienia wykazała bowiem, że wśród monet z kontekstów powstałych w obu tych okresach zdecydowanie przeważają rzymskie. Rzeczą charakterystyczną jest natomiast, że mimo poświadczenia ich obecności w źródłach pisanych już dla późnego średniowiecza to niemal na całym obszarze Europy Środkowej, Wschodniej i Północnej notujemy wówczas ich zanik. Czytelny jest on tak wśród skarbów, jak i egzemplarzy odnajdywanych pojedynczo. Liczba znalezisk wprawdzie ponownie wzrasta w nowożytności, ale nie sięga już poziomu udokumentowanego dla wczesnego średniowiecza. I tak np. z terenu dzisiejszej Polski znamy trzy późnośredniowieczne i sześć nowożytnych skarbów z monetami rzymskimi. Wobec 26 wczesnośredniowiecznych spadek jest więc radykalny. W pozostałej części analizowanego obszaru Europy skarbów zarejestrowano jeszcze mniej. Czy jednak skala tego zaniku nie jest w pewnej mierze zawyżona? Wydaje się to prawdopodobne, choć ogólnie tendencji spadkowej zaprzeczyć nie sposób. Jest to przede wszystkim pokłosie dość częstej powierzchowności informacji o późnośredniowiecznym kontekście, z którego podjęto monety antyczne. Bodaj najwyraźniej wybrzmiewa to dla Danii, Czech, Polski oraz terytorium europejskiego stepu. Z ostatnim z wymienionych obszarów wiąże się niewystarczająco dostrzeżona w dotychczasowym piśmiennictwie obecność późnorzymskich brązów na terenie osad obronnych średniowiecznej Złotej Ordy. Czy ich stosunkowo duża liczebność nie stanowi świadectwa funkcjonowania tych monet w lokalnym obiegu?

Zmianę jakościową, a w konsekwencji i ilościową, przynoszą czasy nowożytne. Towarzyszący temu przyrost liczby przekazów pisanych pozwala mocniej osadzić interpretacje niektórych znalezisk w realiach z czasu ich zdeponowania. Dla schyłku późnego średniowiecza uchwytne

in the Polish written sources is *główki św. Jana* ("St. John's heads", in plural); the analysis of the context in which the two names are used in the written record confirms that rather than being alternative forms, each has a slightly different meaning. The former term (*pieniążki*) is seen mostly in contexts which indicate a monetary or bullion function of the Roman coins (usually, denarii), the latter (*główki*) is associated with the sphere of folk beliefs.

This multiplicity of meanings illuminated by the written sources also finds reflection in the archaeological material. Thus, coins found in contexts that identify them as foundation sacrifices may safely be associated with the religious sphere. Such finds have been recorded in Denmark, Germany and Poland. Another category of this type are coins deposited as offering made in churches, confirmed in Germany, Poland and the Czech Republic. It is also worth noting that the geographical range of this phenomenon shows that economic pragmatism transcends state boundaries. Individuals eager to discharge their religious obligations but at the same time reluctant to part with good money are to be found everywhere. Needless to say, not all of these cases should be measured by the same yardstick. After all, we have no way of knowing whether some ancient coins were used as foundation sacrifices in the belief that the older the coin, the greater its magical power.

Last but not least, aside from the connection of ancient coins to beliefs, we have found evidence in the written sources and the archaeological record to claim some of them may have functioned in the monetary circulation as a medium of payment alongside coinage of a later period. This is confirmed by some modern period hoards (mostly from Poland) containing coins that are quite disparate in their origin and chronology. Perhaps the same interpretation may be applied to single finds of coins from late medieval and modern settlements without evidence of human occupation in the pre-Roman and the Roman periods. One fascinating example of how the written and the numismatic sources can complement each other comes from the Crown Lands of the Kingdom of Poland. In 1560 during a court hearing a man charged with theft admitted to robbing a purse (literally, cutting it off) from a woman in Kazimierz, and described its contents as 15 gro[schen] and a coin of *St John*. This brings to mind an extraordinary find from the vicinity of Zhytomyr, now in Ukraine. Ten coins fused together were discovered there, – nine Polish *półtorak* (1½ groschen) coins of Sigismund III Vasa (1587–1632) and a denarius of the Roman emperor Titus (79–81). We cannot hope to find out whether the people who carried such Roman coins about in their purses did so for religious

źródłowo jest nazwa ukuta specjalnie dla określenia monet rzymskich – łaciński *nummus Sancti Johannis*, a zatem „pieniążek św. Jana”. Wprost nawiązuje ona do motywu z awersu branego przez ludność za ściętą głowę Chrystusowego Chrzcziciela. W kolejnych stuleciach termin ten upowszechnia się nie tylko terytorialnie (stąd zapewne niemieckie *Johannesschüssel* i *Iwankowe* na wschodzie Rzeczypospolitej Obojga Narodów), ale i nabierając nowych cech semantycznych. W źródłach pojawiają się bowiem „główki św. Jana”, a analiza treści wzmianek zawierających te nazwy potwierdza, że nie są to tylko oboczności, ale dwa terminy niosące różną wymowę znaczeniową. „Pieniążki” pojawiają się przede wszystkim w kontekście wskazującym na pieniężną lub kruszcową funkcję monet rzymskich (najczęściej denarów), „główki” zaś wiążą się ze sferą wierzeń ludowych.

Ta oświetlona źródłami pisanymi wielość znaczeń znajduje też odzwierciedlenie w materiale archeologicznym. I tak ze sferą religijną bez większych rozterek powiązać wolno monety z kontekstów wskazujących na ich wykorzystanie w charakterze ofiar zakładzinowych odnotowane w Danii, Niemczech i Polsce czy złożonych jako datki w kościołach, na co potwierdzenie mamy dla Niemiec, Polski i Czech. Warto także podkreślić, że zasięg terytorialny tego zjawiska ujawnia ponadgraniczny charakter ekonomicznego pragmatyzmu zawierającego się w woli spełnienia religijnej powinności, przy jednoczesnej niechęci do pozbywania się monet obiegowych. Nie należy rzecz jasna jednej miary przykładać do wszystkich przypadków. Nie jesteśmy bowiem w stanie stanowczo rozstrzygnąć, czy np. ofiar zakładzinowych nie czyniono z monet antycznych w związku z wiarą w moc magiczną – tym silniejszą, im starszy wiekiem składany przedmiot.

Wreszcie poza związkiem monet antycznych z wierzeniami, źródła pisane i archeologiczne dają asumpt do stwierdzenia ich funkcjonowania w obiegu pieniężnym jako środków płatniczych wspólnie z innymi egzemplarzami, nie tak już archaicznymi w naszym pojmowaniu. Potwierdzeniem są skarby nowożytne (głównie z Polski) o składzie niezwykle zróżnicowanym pod względem pochodzenia i chronologii monet. Być może tak też należy odczytywać obecność przynajmniej niektórych egzemplarzy odnajdywanych pojedynczo na późnośredniowiecznych i nowożytnych stanowiskach osadniczych bez śladów ludzkiej obecności w okresie przedrzymskim i wpływów rzymskich. Szczególnie wyrazista ilustracja interpretacyjnego dopełniania się źródeł pisanych i numizmatycznych uchwytana jest dla Korony Królestwa Polskiego. W roku 1560 rozegrała się sprawa sądowa, podczas której złodziej zeznał, że „urznął wacek niewieście w Kazimierzu, w którym

or for economic reasons. During this period, the eastern boundary of the phenomenon of the use of ancient coins came lay on the Dnieper River, although their finds are known also from the territory of present-day Russia. This could be a reflection, if not of a cultural boundary, but of the edge of the zone of circulation of Central and Western European currency.

Approximately also dated to the same period are written references that cast some light on the birth of the first (Renaissance) numismatic collections containing ancient coins. This use of ancient coins is also noted everywhere in our study area, something that is taken into consideration by almost all the authors who have contributed to this monograph when seeking to interpret some of these finds. Such an interpretation is all the more tempting where a coin is rare in general or never recorded in a given area as for instance a Parthian stater of Mithridates IV (129–140) found in a hoard buried during the last third of the 17th century at Košice in Slovakia.

The collecting aspect may also be relevant when investigating the provenance of ancient coins found in later medieval and modern period contexts. While some coins that we might describe as *rara et curiosa* may indeed have been imported upon commission from modern age collectors, this does not apply to other specimens. Additionally, the fact that they represent only a marginal percentage among all the late medieval and modern numismatic discoveries persuades us to reject the possibility of their continued use since Antiquity. The key here seems to be the chronological and denominational distribution of most of the coins, which for the most part coincides with waves of the coin influx during antiquity. In which case the most likely source of origin of the ancient coins would be chance discoveries, presumably made locally.

Taking into account the group of issues addressed in successive chapters of the present monograph, two remarks of a general nature come to mind. Firstly, ancient coins are the largest category of ancient objects used in many different ways during the Middle Ages and the modern age in Central, Eastern and Northern Europe, examined comprehensively. Secondly, ancient coins used in this region account for a very minor fraction of coins, mostly issued during that period and remaining in use in that time-segment of the medieval period and the modern age. Thus, regardless of their function, the phenomenon of the use of ancient coins during the Middle Ages and the modern age is marginal in relation to coin use in general, although at the same time a fascinating subject for research, if only because of its multifaceted and long-lived character.

było gro.[szy – red.] 15. i też pieniądz Ś. Jana”. Wackiem określano wówczas skórzany woreczek na pieniądze, co nasuwa konotacje ze znaleziskiem z okolic Żytomierza na Ukrainie. Odkryto tam 10 zlepiionych ze sobą monet – dziewięć półtorków Zygmunta III Wazy (1587–1632) i jeden denar rzymskiego cesarza Tytusa (79–81). Nie docieziemy jednak, czy osobami noszącymi w przytroczonych wackach rzymskie monety kierowały pobudki religijne czy ekonomiczne. W tym okresie na Dnieprze utrwała się wschodnia granica występowania zjawiska użytkowania monet antycznych, choć ich znaleziska znane są również z obszarów dzisiejszej Rosji. Być może wiązać to należy z granicą jeśli nie cywilizacyjną, to strefy obiegu nowożytnego pieniądza środkowo- i zachodnioeuropejskiego.

Mniej więcej na ten okres datują się także przekazy pisane oświeclające narodziny pierwszych (renesansowych) kolekcji numizmatycznych, do których włączano m.in. monety antyczne. Również ten aspekt ich użytkowania jest wspólny dla całego analizowanego obszaru i niemal wszyscy autorzy w kolekcjonerstwie poszukują inspiracji interpretacyjnych dla części znalezisk monet antycznych. W szczególności dotyczy to trudnej do innego uzasadnienia obecności egzemplarzy ogólnie rzadkich bądź nieznanych z dotychczasowych odkryć na danym terytorium, jak np. partyjski starter Mitrydatesa IV (129–140) ze skarbu ukrytego w ostatniej tercji XVII w. w Koszycach na Słowacji.

Aspekt kolekcjonerski dotyka też pochodzenia monet antycznych odnajdowanych w kontekstach późnośredniowiecznych i nowożytnych. O ile te *rara et curiosa* rzeczywiście mogły być przedmiotem celowego importu zleconego przez nowożytnych kolekcjonerów, o tyle nie da się tego powiedzieć o pozostałych znaleziskach. Także marginalność ich udziału pośród wszystkich późnośredniowiecznych i nowożytnych odkryć numizmatycznych każe oddalić ewentualność ciągłości użytkowania od antyku. Kluczem zdaje się tu być rozkład chronologiczny i nominalowy monet, w większości odpowiadający falom napływu pieniądza w starożytności. Wobec tego najbardziej prawdopodobnym źródłem pochodzenia monet antycznych są przypadkowe, i zapewne lokalne, odkrycia.

Biorąc pod uwagę całokształt problematyki przedstawionej w dalszych rozdziałach niniejszej monografii, nasuwają się dwie uwagi natury ogólnej. Po pierwsze, monety antyczne stanowią najliczniejszą kategorię przedmiotów antycznych użytkowanych w wieloraki sposób w średniowieczu i w okresie nowożytnym na terenach Europy Środkowej, Wschodniej i Północnej, rozpatrywanych całościowo. Po drugie, monety antyczne użytkowane na tych obszarach stanowią bardzo niewielką część monet, w przeważającej mierze pochodzących z aktualnych emisji i pozostających

In the chapters below the reader may find answers to many questions from the medieval and modern history of coinage in Central, Eastern and Northern Europe, including concerning religious beliefs and superstitions. The texts contributed by researchers from several European countries presented here will also help obtain answers to questions related to the reception of Classical Antiquity and ancient history as such, including outside the narrow socio-cultural elite.

Warsaw, January 2020.

w użytkowaniu w danym wycinku czasowym średniowiecza lub nowożytności. Tak więc niezależnie od pełnionej funkcji zjawisko użytkowania monet antycznych w interesującym nas zakresie chronologicznym jest marginalne w stosunku do użytkowania monet w ogóle, choć jednocześnie bardzo ciekawe pod względem badawczym, choćby przez swoją wieloaspektowość i długotrwałość. W kolejnych rozdziałach czytelnik może znaleźć odpowiedź na wiele pytań odnoszących się do średniowiecznych i nowożytnych dziejów pieniądza w Europie Środkowej, Wschodniej i Północnej, w tym także w odniesieniu do wierzeń i zwyczajów w ramach sfery religijnej i magicznej. Zaprezentowane teksty autorstwa badaczy z kilku krajów europejskich pozwolą ponadto uzyskać odpowiedzi na pytania związane z recepcją antyku i starożytności jako takich, także poza ścisłą elitą społeczno-kulturową.

Warszawa, styczeń 2020 r.